

Piotr OLÍNSKI
Waldemar ROZYNKOWSKI

Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu

Wstęp

Kasaty klasztorów i domów zakonnych w XVIII, XIX i XX w. są jednym z przejawów zderzenia się dążeń do stworzenia silnej państwowości z mocno zakorzenionymi w społeczeństwie instytucjami stanowiącymi dziedzictwo minionych czasów, niechętnie poddającymi się władzom świeckim, opierającymi się ingerencji ze strony władców i administracji świeckiej.

W monarchii pruskiej w czasach Fryderyka II podejmowano różne działania mające na celu modernizację kraju. Wpisywano w nie również działania sekularyzacyjne¹. Trend ten rozpoczęty przez Fryderyka II w duchu idei oświeceniowych był kontynuowany przez jego następców. Wiele tych działań miało na celu wzmocnienie państwa, którego interes stawał się celem nadrzędnym². Władcy pruscy wyrażali przy tym wiele zastrzeżeń do funkcjonowania Kościoła katolickiego na terenie ich monarchii³. Z czasem konsekwencją tego stała się ingerencja organów różnych szczebli administracji państwowej w życie kościelne, w tym w życie klasztorów i domów zakonnych⁴.

1 P. BAUMGART, *Die Säkularisationspläne König Friedrichs II. von Preußen*, [w:] J. KÖHLER (red.), *Säkularisationen in Ostmitteleuropa. Zur Klärung der Verhältnisse von geistlicher und weltlicher Macht in Mittelalter von Kirche und Staat in der Neuzeit* (Forschungen und Quellen zur Kirchen- und Kulturgeschichte Ostdeutschlands, 19), Köln-Wien 1984, s. 59–69.

2 O. HINTZE, *Preussische Reformbestrebungen vor 1806*, „Historische Zeitschrift”, 76, 1896, s. 413–443. W odniesieniu do rządów Fryderyka II sumaryczne uwagi: K. KUPISCH, *Friedrich II., der Große*, [w:] K. GALLING (red.), *Die Religion in Geschichte und Gegenwart. Handwörterbuch für Theologie und Religionswissenschaft*, t. 2: D–G, Tübingen 1958, kol. 1147–1150.

3 Wybiórczy przegląd źródeł poświadczających osobisty stosunek władców pruskich do Kościoła i religii zob. *Preussen und die katholische Kirche von 1740 bis 1861*, wyd. B. ALTANER (Schöninghs Sammlung kirchengeschichtlicher Quellen und Darstellungen, 19), Paderborn 1926, s. 1 i n. Wpisywało się to w szersze zjawisko obserwowane w wielu królestwach, w tym również na dworze Stanisława Augusta Poniatowskiego, zob. F. T. BOROWSKI, *Dekret kasacyjny z roku 1819 i jego wykonanie w stosunku do zakonów diecezji sandomierskiej*, „Studia Sandomierskie”, 18, 2011, 1, s. 12–13.

4 Obrazują to m.in. źródła zawarte w wielotomowym wydawnictwie: *Preussen und die katholische Kirche seit 1640*, t. 4–9 (Publicationen aus den Königlich Preussischen Staatsarchiven, 18, 24, 53, 56, 76, 77), Leipzig 1883–1902. Kilka ogólnych uwag w odniesieniu do diecezji chełmińskiej zob. E. PRZYZ, *Polityka kasacyjna władz pruskich wobec klasztorów diecezji chełmińskiej*, „Studia Pelplińskie”, 2, 1971, s. 94.

Argumentem na rozpoczęcie kasat klasztorów było stwierdzenie, że nie odgrywają one już roli, do której zostały powołane. Miało to być następstwo zmiany stosunków społecznych – używano zatem haseł walki ze wstecznictwem i brakiem użyteczności społecznej. Potrzebę kasat uzasadniano niskim poziomem obserwacji utrzymującym się w niektórych klasztorach. Na bardzo konkretnie definiowaną użyteczność społeczną składały się m.in. edukacja i działalność charytatywna, stąd też często władze pruskie zmierzały do zamiany funkcji budynków klasztornych na szkoły, przytułki lub inne instytucje charytatywne. Czasami jednak klasztory stawały się ostatecznie koszarami lub budynkami więziennymi.

Kasaty były procesem trwającym wiele lat. Ograniczano i przejmowano majątki klasztorne, przenoszono zakonników do innych klasztorów, zakazywano przyjmowania nowicjuszy. Wstępowanie do klasztoru nowej osoby wiązało się z mozolnymi staraniami, wieloma pismami kierowanymi do różnych urzędów pruskich. W efekcie zredukowano liczbę zakonników, co ułatwiało w dalszej perspektywie likwidowanie klasztorów.

Obszary Prus Królewskich i ziemi chełmińskiej znalazły się w granicach monarchii pruskiej w wyniku I i II rozbioru. Zajęte przez Prusy ziemie szybko zaczęły być poddawane procesom unifikacyjnym, scalającym pozyskane terytoria z Królestwem Pruskim. Kasaty klasztorów w zajętych Prusach Królewskich i ziemi chełmińskiej stały się częścią tych działań. Nie bez znaczenia były tu kwestie narodowościowe, kasaty w praktyce uderzały bowiem w ludność polską, która w przeważającej części była katolicka. Na przełomie XVIII i XIX w., a więc w przeddzień likwidacji pierwszych obiektów zakonnych, funkcjonowały na terytorium dawnych Prus Królewskich i ziemi chełmińskiej 33 klasztory⁵. Tuż po I rozbiorze władze pruskie na nowym terytorium przejęły klasztorne majątki ziemskie. Właściwe działania zmierzające do kasat klasztorów na zagarniętych w czasie zaborów terytoriach podjęto jednak pod koniec XVIII w., a pierwsze kasaty przeprowadzano w pierwszym dziesięcioleciu XIX w.⁶ Regulacje prawne dotyczące życia religijnego w tym czasie w monarchii Hohenzollernów opierały się na Powszechnym Prawie Krajowym z 1794 r. Formalnie według tych postanowień Kościoł katolicki, obok Kościołów wyznań ewangelickich, był traktowany jako najważniejszy w monarchii⁷. W praktyce prawo to wraz z kolejnymi kodyfikacjami poddawało jednoznacznie Kościoł kontroli państwowej⁸. Wreszcie 30 X 1810 r. wydano edykt kasacyjny dla całych Prus, co stanowiło zasadniczy akt prawny dla organizowania kasat. Przeprowadzano

5 K. WAJDA, *Kasata zakonów i jej oddźwięk społeczny na Pomorzu w XIX w.*, „Studia Pelplińskie”, 18, 1987, s. 95–96.

6 *Ibidem*, s. 97–99.

7 W. SAWICKI, *Kościół i wspólnoty protestanckie na ziemiach polskich w okresie niewoli narodowej (1795–1918)*, [w:] B. KUMOR, Z. OBERTYŃSKI (red.), *Historia Kościoła w Polsce*, t. 2: 1764–1945, cz. 1: 1764–1918, Poznań-Warszawa 1979, s. 659.

8 J. WYSOCKI, *Kościół katolicki pod zaborem pruskim (1772–1815)*, *ibidem*, s. 165–166.

je konsekwentnie w pierwszej połowie XIX w., a do ostatnich działań tego rodzaju, już w atmosferze kulturkampfu, należało wydanie ustawy o likwidacji wszystkich zakonów i w przypadku interesujących nas obszarów kasata klasztorów reformatów nastąpiła w latach 70. XIX w.⁹

Likwidowanie zgromadzeń zakonnych nie skończyło się jednak wraz z budowaniem silnego, scentralizowanego państwa pruskiego. Innym zjawiskiem – chociaż zbliżonym, jeśli chodzi o konsekwencje dla wielu klasztorów i domów zakonnych – było ich likwidowanie w okresie PRL-u. W ówczesnej oficjalnej nomenklaturze działania zmierzające do zniesienia tych instytucji religijnych opierano, podobnie jak w XVIII i XIX w., na argumentacji mającej wskazywać na konieczność modernizowania kraju. Zakony i zgromadzenia zakonne, podobnie zresztą jak cały Kościół, były traktowane jako formy organizacji społecznych trudne do zaakceptowania w ramach nowego porządku¹⁰. Wszelkie oddolne inicjatywy społeczne artykułujące opór wobec tych działań były traktowane jako przejaw wrogości wobec zmian, a tym samym wobec władzy, która te zmiany wprowadzała. Sprowadzało się to w praktyce do zapewnienia dominacji totalitarnej władzy nad wszystkimi przejawami aktywności społecznej. W PRL-owskiej rzeczywistości do realnych poczynań wobec klasztorów i domów zakonnych wykorzystywano organa siłowe: Milicję Obywatelską, Urząd Bezpieczeństwa, a później Służbę Bezpieczeństwa, a wraz z tymi instytucjami cały arsenał aparatu represji. W toku swoich działań instytucje te wytworzyły bogatą dokumentację dotyczącą ich poczynań – można ją zestawiać ze źródłami wytworzonymi przez administrację partyjną, a także niekiedy konfrontować ze źródłami związanymi ze środowiskami zakonnymi, co daje wyjątkowo cenne świadectwa reakcji klasztorów na zagrożenia ze strony aparatu represji.

W niniejszym tomie starano się skupić na źródłach, które dotyczą kasat klasztornych na Pomorzu Nadwiślańskim i ziemi chełmińskiej. W XIX w. był to obszar znajdujący się w granicach ówczesnej diecezji chełmińskiej. Opracowania zebrane w tomie dzielą się na trzy grupy. Na pierwszą z nich składają się spisy archiwaliów przechowywanych w archiwach państwowych w Gdańsku i Toruniu oraz w Tajnym Archiwum Państwowym Pruskich Dóbr Kultury w Berlinie oraz publikacje źródłowe z pierwszej połowy XIX w. Spisy archiwaliów znalazły się w tekstach opracowanych przez Rafała Kubickiego (*Akta rejencji w Gdańsku i Kwidzynie oraz Nadprezydium Prowincji Prusy Zachodnie dotyczące kasat klasztorów przeprowadzonych w pierwszej połowie XIX w.*) i Piotra Olińskiego (*Akta dotyczące kasat klasztornych w zasobie Archiwum Państwowego w Toruniu*). Studia dotyczące wybranych konkretnych źródeł klasztornych w okresie pokasacyjnym i powstałych w związku z kasatami oraz publikacje tych źródeł zawarte zostały w dwóch opra-

9 K. WAJDA, *Kasata zakonów*, s. 105–106.

10 Zob. m.in. E. KACZMAREK, *Dlaczego przeszkadzały? Polityka władz partyjnych i rządowych wobec żeńskich zgromadzeń zakonnych w Polsce w latach 1945–1956*, Warszawa 2007, s. 21–75.

cowaniach przygotowanych przez Rafała Kubickiego: *Wybrane źródła dotyczące kasaty klasztoru dominikanów w Tczewie znajdujące się w zespole Ministerstwa Wyznań (Kultusministerium) w Berlinie (wraz z wykazem przechowywanych tam akt kasacyjnych innych klasztorów z terenu prowincji Prusy Zachodnie)* i Sławomira Kościelaka: *Obsady klasztorów gdańskich w raportach personalnych pruskiego Ministerstwa Wyznań z lat 1817–1835. Materiały do prozopografii duchowieństwa zakonnego na Pomorzu Nadwiślańskim*. Drugą część prezentowanej monografii tworzą dwa teksty poświęcone dziełom sztuki i zbiorom bibliotecznym. Są to artykuły Marty Czyżak (*Rękopisy poklasztorne w zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej w Toruniu*) oraz Moniki Jakubek-Raczkowskiej i Juliusza Raczkowskiego (*Dwie podominańskie figury gotyckie w kościele pw. św. Jakuba w Toruniu i ich wota. Przyczynek do badań nad trwałością funkcji obrazów religijnych po kasatach klasztornych*). Wreszcie w ostatniej części znalazły się kolejne trzy studia nad źródłami wraz z publikacjami źródłowymi, tym razem obrazującymi likwidacje oraz represje wobec klasztorów i domów zakonnych na terenie diecezji chełmińskiej w okresie PRL-u. Ich autorami są Izabela Mazanowska (*Likwidacja żeńskich domów zakonnych w diecezji chełmińskiej w latach 50. i 60. XX w.*), Waldemar Rozyński (*Likwidacja domu zakonnego siostr pasterek w Dębowej Łące w 1954 r. w świetle kronik zakonnych*) i Witold Konopka (*Rewizje i konfiskaty księgozbiorów zakonnych w Polsce po II wojnie światowej na przykładzie działań władz komunistycznych wobec bibliotek zakonnych w Toruniu w sierpniu 1960 r.*).

Należy wyrazić nadzieję, że publikacja ta przyczyni się do poznania procesów likwidacji klasztorów i domów zakonnych, do pełniejszego poznania ich dziejów, a także losów wytworzonych w toku ich funkcjonowania wielu zabytków kultury, które uległy rozproszeniu, a nierzadko całkowitemu zniszczeniu.

Pełne informacje o obiektach przedstawionych na ilustracjach – dotyczące ich obecnych właścicieli i obecnego miejsca przechowywania, a także autorów zdjęć – znajdują się w spisie ilustracji.